

بررسی تحلیلی مصادیق سودگرایی اخلاقی در گلستان سعدی

محمد فواد حیدری

مرکز ملی پرورش استعدادهای درخشان و دانش‌پژوهان جوان
muhammadfoadheidari@gmail.com

چکیده

هدف از این مقاله آنچنان که از عنوان آن نیز برمی‌آید، ترتیب دادن یک پژوهش میان‌رشته‌ای و برشمردن و تحلیل مصادیق سودگرایی (از نظر فلسفه‌ی اخلاق) در نظام اخلاقی گلستان سعدی بوده‌است. پس از ارائه‌ی تعریفی مختصر از سودگرایی و اثبات این موضوع که گلستان سعدی محتوی مفاهیم سودگرایانه است، مصادیق آن در گلستان سعدی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفتند.

واژگان کلیدی: گلستان سعدی، سودگرایی، فلسفه اخلاق

۱- مقدمه

سعدی شیرازی^۱، فرمانروای راستین ملک سخن و قله‌ی فتح‌ناشدنی ادبیات فارسی که بعضاً او را «یگانه شاعر حکیم و اندرزگوی اجتماعی» (بهمنیار، ۱۳۱۶، ۶۵۱) نامیده‌اند را می‌توان یکی از شاخص‌ترین اندیشمندانی دانست «که اصول علمی اخلاق را از راه تعقل و استدلال و قواعد علمی آن را به طریق مشاهده و استقراء دریافته‌است.» (همان، ۶۵۳) وی پس از تحصیل در بغداد به علت سفرهای طولانی خود به مهم‌ترین مراکز متمدن زمان خودش همچون حجاز، شام، لبنان و روم (صفا، ۱۳۹۲، ۱۰۶) «از عادات و اخلاق و عواطف و تمایلات و دیگر حالات روحی مردمان و از علل و اسباب صلاح و فساد آن حالات به خوبی آگاه و در حقیقت حکیمی روان‌شناس و واقف بر رموز و اسرار اجتماع شده بود.» (بهمنیار، ۱۳۱۶، ۶۵۴-۶۵۳) از همین رو یک سال پس از بازگشت به شیراز و حضور در دربار اتابک سعد بن ابوبکر^۲، در سال ۶۵۶ هجری قمری دست به تألیف کتاب گلستان برد که حقیقتاً نمایانگر غایت تفکرات اخلاقی ایرانیان می‌باشد.

این کتاب علاوه بر اینکه به عنوان منبعی مهم برای شناخت تفکرات اخلاقی و هنجارهای رفتاری ایرانیان شناخته‌می‌شود، در ایران و تمام عالم اسلام نیز کتاب درسی محصلان بوده‌است. (رضازاده شفق، ۱۳۱۶: ۶۸۱) آنچه از اهمیت این کتاب گران‌سنگ گفته‌شد، لزوم تفحص و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای (فلسفی- ادبیاتی)^۳ را امری بدیهی می‌نماید. و این بدان معناست که باید برای حصول شناخت از محتوای گلستان با استفاده از نظریات مختلف در زمینه‌ی فلسفه‌ی اخلاق به تحلیل نظام اخلاقی حاکم بر این کتاب پرداخته‌شود. با توجه به همین هدف و بر اساس وجود نمونه‌هایی چشمگیر از سودگرایی اخلاقی^۴ در گلستان سعدی، در این مقاله به بررسی تحلیلی گلستان سعدی بر اساس نظریه‌ی سودگرایی در فلسفه‌ی اخلاق پرداخته خواهد شد.

۱- در مورد تاریخ ولادت و وفات او میان نویسندگان و مؤلفان قدیم اختلاف است اما نام و نسب او بر اساس منابع موثق چنین ذکر شده است: «الشیخ الامام المحقق ملک الکلام افصح المتکلمین ابومحمد مشرف‌الدین (شرف‌الدین) مصلح بن عبدالله بن مشرف‌السعدی الشیرازی» (صفا، ۱۳۹۲، ۱۰۵)

۲- اتابک مظفرالدین سعد بن ابوبکر بن سعد بن زنگی، هفتمین پادشاه سلسله‌ی سلغریان فارس که تخلص «سعدی» از نام او گرفته شده‌است. (قزوینی، ۱۳۱۶، ۷۲۶-۷۲۱)

۳- در پژوهشی که در سال ۱۳۸۴ بر روی بیش از ۱۰۰۰ مقاله‌ی علمی-پژوهشی در زمینه‌ی علوم انسانی صورت پذیرفته‌است، در تمامی حوزه‌های علوم انسانی با سایر رشته‌های علوم انسانی ارتباط میان‌رشته‌ای وجود داشته‌است. (داورپناه، ۱۳۸۴، ۲۳)

4 Utilitarianism

مقاله‌ی حاضر که قصد دارد بر اساس آنچه گفته شد به بررسی مصادیق سودگرایی در گلستان سعدی بپردازد، تحفه‌ای ناچیز به درگاه بلند افصح‌المتکلمین شیخ اجل سعدی شیرازی است، تا شاید اندکی از دین ما نسبت به او بکاهد و قدمی هرچند کوچک در مسیر آگاهی‌افزایی نسبت به این اثربلندپایه بردارد. بی‌شک، گام برداشتن در این مسیر نیازمند تلاش و دقت‌نظر اندیشمندان و صاحب‌نظران در راستای بررسی این کتاب از منظر سایر نظریات فلسفه اخلاق و یا نقد همین مقاله می‌باشد.

۲- روش تحقیق

همانطور که از عنوان مقاله برمی‌آید هدف از آن، برشمردن چندی از مصادیق سودگرایی اخلاقی از میان حکایات گلستان سعدی است. در سیر نگارش این مقاله پس از ایضاح مفهوم سودگرایی اخلاقی، به تحلیل نمونه‌هایی از گلستان بر اساس این نظریه‌ی فلسفی پرداخته خواهد شد. وقتی از تحلیل حکایات گلستان بر اساس نظریه‌ی سودگرایی سخن می‌رود، مقصود آن است که نمونه‌هایی از حکایات گلستان سعدی که در مقام توجیه^۱ اخلاقی بودن افعال، با سودگرایی اخلاقی منطبق است، ذکر می‌شود و دلیل این انطباق بیان خواهد شد. به عبارت دقیق‌تر، گلستان به عنوان اثری کلاسیک با محتوایی اخلاقی، در محوریت این پژوهش قرار می‌گیرد و آن دسته از احکام و توصیه‌های اخلاقی آن که از جنس احکام طرفداران نظریه‌ی سودگرایی است، شرح داده خواهد شد.

۳- یافته‌ها

۳-۱- تعریف نظریه سودگرایی اخلاقی

در این بخش، همانطور که گفته شد ابتدا اطلاعاتی اجمالی در مورد نظریه‌ی سودگرایی مطرح خواهد شد و سپس مصادیق آن در گلستان سعدی بیان می‌شود. مسئله‌ی اصلی^۲ فلسفه‌ی اخلاق از زمان افلاطون، تبیین این مسئله است که چه عملی اخلاقی است و در مسیر این تبیین بسیاری نظریات، من جمله لذت‌گرایی^۳، وظیفه‌گرایی^۴ و سودگرایی، که دو مورد اخیر از نظر توجیه، دقیقاً در برابر هم قرار دارند.^۵

در سودگرایی اخلاقی، آنچه معیار اخلاقی و یا غیر اخلاقی بودن یک عمل قرار گرفته است، نتیجه‌ایست که از آن عمل حاصل می‌شود. به عبارت دیگر «صواب، ایجاد بیشترین خیر عمومی است یعنی اعمال و قواعد ما... باید با تعیین این مشخص شود که کدام یک از آن‌ها بیشترین غلبه عمومی خیر بر شر را فراهم می‌کند؟» (فرانکنا، ۱۳۹۲، ۸۵) این بدین معناست که «غایت اخلاقی‌ای که باید در تمام اعمالمان دنبال آن باشیم، بیشترین غلبه ممکن خیر بر شر (یا کمترین غلبه ممکن شر بر خیر) در کل جهان است.» (همان، ۸۶)

تا اینجا اندیشه‌ی سودگرایی ملازم با نوعی مصلحت‌اندیشی^۶ درک می‌شود اما پرسش اصلی اینجا است که این مصلحت‌اندیشی نسبت به چه کسانی اعمال می‌شود؟ به عبارت دیگر آیا این مصلحت‌اندیشی، خودگرایانه^۷ است و یا یک مصلحت‌اندیشی ناظر به اجتماع است؟ پاسخ این است که در سودگرایی، بیشترین سود برای بیشترین افراد مطلوب است و این مصلحت‌اندیشی به هیچ وجه ناظر به خود نیست بلکه ناظر به جامعه است. یعنی «یک عمل تا آنجا که در جهت حصول و تولید بزرگترین خوشی و سعادت برای بزرگ‌ترین عده است درست و حق است.» (پاپکین و استرول، ۱۳۹۶، ۸۴)

1- Justification

2- Subject matter

3- Epicureanism

4- Deontology

۵- از آنجا که آشنایی با نقطه‌ی مقابل این نظریه می‌تواند به درک بهتر آن کمک کند، در تعریف آن باید گفت، وظیفه‌گرایی ملاک تعیین اخلاقی و یا غیر اخلاقی بودن یک عمل را فاعل آن عمل قرار می‌دهد و معتقد است عملی اخلاقی محسوب می‌شود که از روی احساس وظیفه نسبت به قواعدی کلی انجام شود. و این دقیقاً مخالف نظر سودگرایان است که معیار اصلی را نتایج حاصل از یک عمل می‌دانند. (پاپکین و استرول، ۱۳۹۶، ۹۴-۸۸)

6- Prudence

7- Ethical egoism

بر اساس آنچه تا کنون گفته شد، هر نظریه در فلسفه‌ی اخلاق قصد دارد تا معیاری را برای تعیین اخلاقی یا غیر اخلاقی بودن یک عمل ارائه دهد. (جدول ۱) بر همین منوال، سودگرایی نیز به یک قاعده‌ی طلائی دست می‌یابد که پس از این در تحلیل کتاب گلستان به کار خواهد رفت.

در سودگرایی اخلاقی، آن عملی اخلاقی دانسته می‌شود که فراهم کننده‌ی «بیشترین سود برای بیشترین افراد» باشد.

جدول ۱- معیار اخلاقی بودن افعال در برخی نظریات فلسفه اخلاق

معیار اخلاقی بودن افعال	نظریه اخلاقی
عمل به وظیفه‌ی اخلاقی	وظیفه‌گرایی
بیشترین و پایدارترین سود برای شخص	لذت‌گرایی
بیشترین سود برای بیشترین افراد	سودگرایی

با ذکر این تعاریف و روشن‌تر شدن سیاق کار در این مقاله، پرواضح است که هدف اصلی در ادامه‌ی این نوشته، تحلیل حکایاتی از گلستان است که شیخ سعدی نیز در آن‌ها افعالی را ناظر به نتیجه‌ی آن‌ها، اخلاقی یا غیر اخلاقی دانسته‌است و یا به تعبیر دیگر، درستی و نادرستی اعمال را بر اساس همان قاعده‌ی «بیشترین سود برای بیشترین افراد» تبیین می‌کند.

۳-۲- مصادیق سودگرایی در گلستان سعدی

اولین حکایت مورد بحث که از قضا اولین حکایت گلستان نیز هست، مستقیماً به یکی از پرسامدترین مثال‌ها در مورد سودگروی، یعنی دروغ مصلحت‌آمیز اشاره دارد. این حکایت داستان اسیری را روایت می‌کند که قرار است به دستور پادشاه کشته شود و پیش از آن که به دست جلاد بیفتد، به زبان محلی خودش، شروع به دشنام دادن و آرزوی مرگ کردن برای پادشاه می‌کند. اما پادشاه که زبان او را نمی‌داند از یکی از وزیرانش می‌خواهد که آنچه اسیر می‌گوید را برایش ترجمه کنند.

یکی از وزیران خوش‌نام پادشاه برای نجات دادن جان اسیر از آتش خشم او به دروغ می‌گوید که «ای خداوند! همی‌گوید: وَ الْكَاطِمِينَ الْعَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ» (سعدی، ۱۳۹۴، ۵۸) پس پادشاه اسیر را عفو می‌کند. از طرفی، یکی دیگر از وزیران که با آن وزیر خوش‌نام دشمنی داشته‌است برای تخریب شخصیت او در برابر شاه، حقیقت را مطرح می‌کند و می‌گوید که «ابنای جنس ما را نشاید در حضرت پادشاهان جز به راستی سخن گفتن. این ملک را دشنام داد و ناسزا گفت» (همان، ۵۸) اما برخلاف انتظار او، پادشاه این راستگویی را نمی‌پسندد و می‌گوید «و خردمندان گفته‌اند دروغی مصلحت‌آمیز به که راستی فتنه‌انگیز» (همان، ۵۸)

آنچنان که دیده شد، سعدی نیز، مطابق نظر سودگرایان، آن عملی را اخلاقی می‌داند که نتیجه‌ای مطلوب به ارمغان آورد. وی دروغ گفتن را، که عملی غیراخلاقی است، در موقعیتی که منجر به نتیجه‌ای سودآور شود اخلاقی می‌داند. وی علت پسندیده بودن دروغی را که وزیر خوش‌نام گفت به صراحت ذکر می‌کند و می‌گوید چون «که روی آن در مصلحتی بود» (همان، ۵۸)، این عمل اخلاقی بوده‌است. پس این مورد را می‌توان اولین مصداق سودگرایی در نظام اخلاقی گلستان سعدی دانست.

اما موردی دیگر از این موارد می‌تواند این حکایت معروف از گلستان باشد.

«آورده‌اند که انوشروان عادل در شکارگاهی صیدی کباب کرده‌بود و نمک نبود. غلامی به روستا فرستاد تا نمک حاصل کند گفت زینهار تا نمک به قیمت بستانی تا رسمی نشود و دیه خراب نشود گفتند: این قدر چه خلل کند؟ گفت: بنیاد ظلم در جهان اول اندک بوده است و به مزید هر کس بدین درجه رسیده‌است.» (همان، ۷۴)

باری دیگر، سعدی نمک خریدن به قیمتی عادلانه و یا به عبارت دیگر عدم سوء استفاده از موقعیت برای به دست آوردن خواسته‌ها به وسیله‌ی اعمال فشار به دیگران را از آن جهت اخلاقی می‌داند که این عمل از وقوع نتیجه‌ای ناگوار، که همان ایجاد آشوب و هرج و مرج باشد، جلوگیری می‌کند. وی در پایان این حکایت همین مفهوم را با استفاده از دو بیت شعر، به خوبی بیان می‌کند:

«اگر زباغ رعیت ملک خورد سیبی
برآوردند غلامان او درخت از بیخ
به پنج بیضه^۱ که سلطان ستم روا دارد
زند لشکریانش هزار مرغ به سیخ» (همان، ۷۴)

پس از نظر سعدی، پادشاه نباید حتی به اندازه‌ی اندکی نمک بی‌عدالتی را در میان مردم روا دارد اما نه به علت این‌که این عمل ذاتا امری غیر اخلاقی است بلکه به خاطر اینکه از این عمل او رویدادی فاجعه‌آمیز، که همان ایجاد آشوب و از بین رفتن مالکیت خصوصی است، منتج می‌شود. و این دقیقا بر اساس همان قاعده‌ی «بیشترین سود برای بیشترین افراد» سودگرایان است. در ادامه باید به یکی دیگر از نمونه‌های سودگرایی در گلستان سعدی اشاره شود که حکایت پادشاهی است که فرزندش را برای تحصیل نزد استادی می‌فرستد اما استاد بر ملکزاده سخت می‌گرفت و بین او و سایر شاگردانش رفتاری ناعادلانه داشت؛ بدین صورت که از او بیش از دیگران کار می‌خواست و در هنگام تنبیه او را بیش از دیگران تنبیه می‌کرد.

دیری نمی‌گذرد که طاعت فرزند پادشاه به سر می‌آید و به نزد پدرش شکایت می‌برد و زخم‌های تنش را گواه بر جور استاد می‌گیرد. پادشاه سبب این امر را از استاد می‌پرسد و اینچنین پاسخ می‌گیرد که: «سبب آن که سخن اندیشیده باید گفتن و حرکت پسندیده کردن همه خلق را علی‌العموم و پادشاهان را علی‌الخصوص، به موجب آن که بر دست و زبان ایشان هر چه رفته شود، هر آینه به افواه^۲ بگویند و قول و فعل عوام الناس را چندان اعتباری نباشد... پس واجب آمد معلم پادشاه زاده را در تهذیب اخلاق خداوند زادگان... اجتهاد از آن بیش کردن که در حق عوام» (همان، ۱۵۵)

پس عمل استاد از آن جهت پسندیده بود که از نتیجه‌ای جلوگیری کند که ضرری بزرگ به همگان می‌رساند و آن سرایت کردن اقوال و افعال ناپسند از بالاترین رتبه‌ی حکومت (او در حال آموزش پادشاه آینده بود) به آحاد مردم جامعه است. و این دوباره مصداق همان «بیشترین سود برای بیشترین افراد» خواهد بود. از این موارد همچنین قابل ذکر است حکایت پادشاهی که گرفتار بیماری جان‌فرسایی بود و تنها داروی درمان بیماری‌اش با کشتن یک جوان به دست می‌آمد. در این حکایت نیز پادشاه برای ریختن خون جوان «پدرش را و مادرش را بخواند و به نعمت بیکران خشنود کرد.» (همان، ۷۵) اما از همه مهمتر «قاضی فتوی داد که خون یکی از آحاد رعیت ریختن، سلامت نفس پادشاه را، رواست.» (همان، ۷۵)

پیش از تحلیل این حکایت باید بدانیم که در دوران قدیم، پادشاه مالک و البته حافظ جان و مال تمام مردم بوده است. (کاتوزیان، ۱۳۹۶: ۲۳) در نتیجه حفاظت از جان او به مثابه‌ی حفاظت از جان و مال تمام مردم بوده است. پس بر اساس قاعده‌ی «بیشترین سود برای بیشترین افراد»، نظر قاضی در مورد قتل پسر، امری اخلاقی محسوب شده است. نمونه‌هایی دیگر از این دست نیز در گلستان قابل ذکر هستند، به عنوان مثال سعدی در گلستان تلاش برای کسب ثروت را تا آنجایی پسندیده می‌بیند که به اطعام نیازمندان و سود رساندن به بیشترین افراد منجر شود و معتقد است: «توانگران دخل مسکینانند و ذخیره‌ی گوشه‌نشینان و مقصد زایران و کهف مسافران و محتمل بار گران از بهر راحت دگران؛ دست تناول به طعام آنکه برند که متعلقان و زیردستان بخورند و فضله‌ی مکارم ایشان به ارامل^۳ و پیران و اقارب و جیران رسیده.

توانگران را وقف است و نذر و مهمانی

زکوه و فطره و اعتاق^۴ و هدی^۵ و قربانی» (سعدی، ۱۳۹۴، ۱۶۳)

در نتیجه تنها این نوع کسب مال و ثروت‌اندوزی که مسبب رسیدن بیشترین سود به بیشترین افراد می‌شود از نظر سعدی اخلاقی و پسندیده است؛ یعنی ثروتمندانی که «خوان نعمت نهاده و دست کرم گشاده، طالب نامند و مغفرت و صاحب دنیا و آخرت» (همان، ۱۶۷)

۱- تخم مرغ (دهخدا)

۲- دهان‌ها (دهخدا)

۳- مستمندان (دهخدا)

۴- آزاد کردن برده (دهخدا)

۵- آن چارپای که به مکه برند و ذبح کنند (دهخدا)

همچنین سعدی بارها در گلستان، اشاره کرده است که مجازات مجرمین و زورگویان از آن جهت امری اخلاقی است که موجب حفاظت از عموم مردم در برابر جور و خطر آنان است نه به این علت که این کار ذاتا اخلاقی است. و این مصداق همان بیشترین سود برای بیشترین افراد خواهد بود. وی اشاره می کند که:

«رحم آوردن بر بدان، ستم است بر نیکان و عفو کردن از ظالمان جورست بر درویشان.» (همان، ۱۷۱)

و یا «هر که بدی را بکشد خلق را از بلای او برهاند.» (همان، ۱۷۳)

و همچنین :

«ترحم بر پلنگ تیزدندان

ستمگاری بود بر گوسفندان» (همان، ۱۷۹)

۴- بحث و نتیجه گیری

در انتها لازم به ذکر است که در این مقاله به بررسی مصادیق سودگرایی در نظام اخلاقی گلستان سعدی پرداخته شد و با توجه به نتایج حاصله، می توان گفت مصادیقی از این نظریه ی اخلاقی در کتاب گلستان، برای سالیان دراز در بین مردم ما به عنوان کتابی درسی تدریس می شده است. همچنین، بر اندیشمندان پوشیده نیست که یکی از پایه های اندیشه دموکراسی در جهان غرب، همین نظریات سودگرایانه و ترویج آن ها بین توده ی مردم بوده است (بشیریه، ۱۳۸۱، ۷۴) و اکنون در نتیجه ی این پژوهش، می دانیم که مصادیقی از همین نظریه، برای سالیانی دراز در بین مردم ما رواج داشته اند. در نتیجه، پیشنهاد می شود در پژوهش های آتی به بررسی هایی تطبیقی پرداخته شود که هدف آن ها یافتن علت تاثیرگذاری این نظریات در جهان غرب و عدم تاثیر آنها در ایران برای سالیان متمادی، باشد.

مراجع

- ۱- بهمنیار، احمد (۱۳۱۶). بر حکمت سعدی نتوان خرده گرفتن. *مجله تعلیم و تربیت*، (شماره ۱۲-۱۱)، ۶۴۹-۶۵۶
- ۲- بشیریه، حسین (۱۳۸۱). آموزش دانش سیاسی. تهران : موسسه نگاه معاصر
- ۳- پاکین، ریچارد، استرول، آروم (۱۳۹۶). کلیات فلسفه، ترجمه سید جلال الدین مجتوبی. تهران : انتشارات حکمت
- ۴- داورپناه، محمدرضا (۱۳۸۴). روابط میان رشته ای در علوم انسانی. *مجله مطالعات تربیتی و روان شناسی*، (شماره ۱۸)، ۱۷-۳۶
- ۵- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغتنامه. تهران : موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران
- ۶- رضازاده شفق، صادق (۱۳۱۶). نکاتی راجع به سعدی. *مجله تعلیم و تربیت*، (شماره ۱۲-۱۱)، ۶۸۶-۶۸۱
- ۷- سعدی، مصلح الدین (۱۳۹۴). گلستان، تصحیح غلامحسین یوسفی. تهران : انتشارات خوارزمی
- ۸- صفا، ذبیح الله (۱۳۹۲). تاریخ ادبیات ایران، تلخیص محمد ترابی، جلد دوم. تهران : انتشارات فردوس
- ۹- فرانکنا، ویلیام کی (۱۳۹۲). فلسفه اخلاق، ترجمه ی هادی صادقی. قم : انتشارات کتاب طه
- ۱۰- قزوینی، محمد (۱۳۱۶). ممدوحین شیخ سعدی. *مجله تعلیم و تربیت*، (شماره ۱۲-۱۱)، ۷۹۱-۷۱۴
- ۱۱- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۹۶). ایران جامعه ی کوتاه مدت، ترجمه عبدالله کوثری. تهران : نشر نی